

**ՄԻՀՐԴԱՏ I ԱՐՇԱԿՈՒՆՈՒՑ 5.7.2 ՏԻՊԻ
ԵՐԿՔԱՂՔՈՒՍՆԵՐԻ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐԸ***

ԱՐԹՈՒՐ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

Քանալի բառեր՝ Արշակ I, Արշակ II, դրահմա, երկքաղքուս, Պարթևաստան, Վրկան, Անտիոքոս III, Միհրդատ I, Հեկատոմպիլոս:

Միհրդատ I-ի օրոք Պարթևական պետության մեջ կատարված վերափոխություններն իրենց յուրօրինակ արտացոլումն են գտել նրա դրամահատության մեջ: Հոդվածի շրջանակներում քննության են առնվել Միհրդատի գահակալության սկզբներին հատված՝ այսպես կոչված 7-րդ տիպի բրոնզե դրամների պատկերագրական համակարգը, թողարկման ժամանակը, պարունակած տեղեկատվությունն ու Միհրդատ I-ի վաղ շրջանի մյուս դրամական տիպերի հետ դրանց ոճական ու գաղափարական աղերսները: Պարթևական դրամահատության մեջ առաջինն այս դրամների վրա է, որ Պարթուենեի նկատմամբ Արշակունիների նվաճման իրավունքն արտահայտող խորհրդանշանները փոխարինված են ինվեստիտորայի հունական տեսարանով: Դրամների քննարկվող տիպն ունեցել է քաղաքական-քարոզչական նշանակություն, սակայն առաջին անգամ այն հասցեագրվել է ոչ թե պարների հանրության, այլ Պարթևական տերության հունահելլենիստական բնակչությանը: Ընդհանուր առմամբ, Միհրդատ I-ի կողմից հունական դիցուհու և հելլենիստական խորհրդանշան-

* Հոդվածը ներկայացվել է 28.04.2020: Գրախոսվել է 21.05.2020:

ների կիրառությունը ճիշտ կլինի դիտարկել որպես հողային բնագավթումների ու արտաքսման իր նախորդների քաղաքականությունից հրաժարվելու և հունահելլենիստական բնակչության հետ խաղաղ համակցության անցնելու պատրաստականության հայտարարություն:

S 7.2 տիպի երկքաղքուսների նկարագրությունը¹

Ս. Դովնին պարթևական արվեստի հիմնական առանձնահատկությունը համարում է հունական և հին առաջավորասիական մշակութային ոճերն ու մոտիվները փոխառնելու և սեփական քոչվորականի հետ դրանց համակցությամբ նոր ձևեր ստեղծելու զարմանալի կարողությունը²: Վաղպարթևական պաշտոնական կերպարվեստում գաղափարական և ոճական տարրերի համադրության այսպիսի օրինակներ են Դ. Սելվուդի նշանավոր «Տիպահամարում»³ պարթևական դրամների VII տիպին պատկանող բրոնզե երկքաղքուսները⁴ (նկար 1): Դ. Սելվուդի կարծիքով, որը կարծես թե դրամագետների առարկությանը չի հանդիպել, դրանք հատվել են Հեկատոմպիլոսի (ներկայիս Շահր-ի Կումիս) դրամահատարանում: Դրամների քաշը տատանվում է 2,85-3,70 գրամի միջև, իսկ տրամագիծը՝ 16-17 մմ է, որով դրանք ընդ-

¹ Մենք օգտվելու ենք պարթևական դրամների դասակարգման համընդհանուր ճանաչում գտած ձևից (ըստ Դ. Սելվուդի «Տիպահամարի»՝ S 7):

² Downey 1986: 1.

³ Sellwood 1980.

⁴ Երկքաղքուսների նկարները ներառված չեն Դ. Սելվուդի աշխատության մեջ, բայց հասանելի են http://www.parthia.com/part-hia_sellwood.htm կայքում, որին և հղելու ենք՝ S 7.2 դրամների վերաբերյալ դիտարկումներում:

հանրանում են Արշակ I-ի (Ք.ա. 247-211 թթ.)⁵ և Արշակ II-ի (Ք.ա. 211-185 թթ.) երկքաղքուսների հետ: Տ 7.2 երկքաղքուսների երեսի պատկերը ճշտորեն կրկնում է նույն տիպի արծաթե դրահմանների երեսի պատկերը (նկար 2). երկու դեպքում էլ արքայի՝ հելլենիստական նորաձևությանը համապատասխան՝ սափրված դեմքով գլուխը ներկայացված է ձախ դարձած դիրքով: Նրա գլխին կուրբասի (պարսկ. *kurpāsa*, թուրք. *başlık*)՝ ականջակալներով փափուկ սաղավարտածև գլխարկ է: Քոչվորական հանդերձանքին բնորոշ այս տարրն Աքեմենյան դարաշրջանում արևելաիրանական և միջինասիական սատրապների գլխի հարդարանքի հիմնական ձևն էր⁶: Սակայն, ինչպես նկատում է Ջ. Գեսլեյնը, առաջին Արշակունիների գլխին այն դարձել էր «նվաճողի կարգավիճակի, նրանց ծագման և էթնո-մշակութային պատկանելության խորհրդանիշը»⁷: Թեև Տ 7.2 երկքաղքուսների մեզ հասած նմուշները բավականին մաշված են, այնուամենայնիվ, նկատելի է, որ դրանց վրա կրկնված են Տ 7.1 դրահմանների դիմերեսի պատկերի նաև մանրամասները. քաղքուսների վրա ևս արքան ականջող է կրում, բացի այդ՝ նրա գլխի հարդարանքում նույնպես կուրբասիի հետ դիադեմա է համադրված⁸:

⁵ Վաղպարթևական արքայացանկի ու նրա ժամանակագրության հարցերում առաջնորդվելու ենք Գ. Ասսարի կողմից 2006 թ. առաջարկված սխեմայով (*Assar 2006a*: 87-158):

⁶ *Sellwood 1983*: 279-280; *Kawami 1987*: 3; *Peck 1993*: 408. Հմմտ. *Компеленко 1968*, 53-71:

⁷ *Gaslain 2005*: 9-30.

⁸ *Assar G. Bagloo 2006*: 26. Քննարկվող դրամների՝ Դ. Սելվուդի «Տիպահամարի» էլեկտրոնային հրատարակության մեջ ներառված որոշ օրինակների վրա, դրանց մաշվածության պատճառով, դիադեման չի նշմարվում:

Արշակ I-ի և Արշակ II-ի երկքաղքուանների դարձերեսների պատկերագրությունը բաղկացած է աստվածային փառքի՝ *xvarənah*-ի մասին հին արևելաիրանական քոչվորների պատկերացումներն արտահայտող խորհրդանշաններից (պատյանի մեջ դրված աղեղ⁹, ցլի գլխի վրա կանգնած թևատարած արծիվ (վարզան բազե): Դրանք, ազդարարելով մակեդոնական տիրապետության դեմ պարների տարած հաղթանակը¹⁰, միննույն ժամանակ, իրենց կիրառության շառավղով գծագրում էին նվաճման իրավունքով պարների ձեռք բերած նոր հայրենիքի վարչաքաղաքական սահմանները¹¹: Դրանց լեգենդը պարունակում է միայն *ΑΡΣΑΚΟΥ* (= *Արշակի*) անունը¹²:

⁹ Раевский 1977: 83-84. **Մելիքյան** 2012, 60-61:

¹⁰ Assar 2004, 78, footn. 69.

¹¹ **Մելիքյան 2012**, 45:

¹² Առաջին Արշակունիների դրամական լեգենդում արքայական տիտղոսի բացակայությունը բազում ենթադրությունների տեղիք է տվել (**Коселенко 1968**: 65; **Assar 2004**, 71; **Olbrycht 2011**: 233-234; **Մելիքյան 2012**, էջ 38): Գոյացող հակասությունը մեկնաբանելի է պատմական զուգահեռման մեթոդով: Դիադեմաներ կան նաև հելլենիստական դարաշրջանի այլ տիրակալների գլխի հարդարանքում, որոնք պաշտոնապես արքա չեն հռչակվել: Ատտալոսյան արքայատան հիմնադիր Ֆիլետերոսը երբեք արքա չի կոչվել, սակայն Եվմենես I-ի հատած դրամների վրա նրա գլուխը զարդարված է դիադեմայով (**Mørholm 1991**: 129, № 409): Նմանապես արևելաիրանական դինաստներից մեկի՝ Նաշտենի դրամների դարձերեսին բացակայում է արքայական տիտղոսը, բայց դիմերեսին նա դիադեմա է կրում (**Bopearachchi 1997**: 67-73): Բակտրիայի տիրակալներից մեկը՝ Հերետոսը, նույնպես արքայական տիտղոս չէր կրում, սակայն պատկերվել է դիադեմայով (**Sachs 2003**: № 148a): Դա բացատրվում է հելլենիստական դարաշրջանում տարածված ավանդակարգով, ըստ որի՝ արքայական տիտղոսի ընդունումը մշտապես հաջորդում էր նախկին վեհապետի կամ արքայական հակառակորդի դեմ տարած հաղթանակին (**Մելիքյան 2012**, 38): Ուստի այդ տիտղոսի բացակայության տե-

Սրանց հետ S 7.2 երկքաղքուանների աղերսը սուկ գաղափարական է, մինչդեռ հորինվածքային առումով այն կատարելապես նորոյթ է: Դրանց դարձերեսին պատկերված է Նիկե դիցուհին՝ երկար, մինչև գետինը հասնող հունական հագուստով, մազերի հունական հարդարանքով, աջ ձեռքին՝ պսակ, իսկ ձախին արմավենու ճյուղ է բռնած¹³: Առաջինը հաղթանակի, իսկ երկրորդը ինվեստիտուրայի խորհրդանշաններ էին, որոնք հելլենիստական դարաշրջանի պատկերագրության մեջ համադրված են՝ պայմանավորված արքայական իշխանության ծագման և բնույթի վերաբերյալ պատկերացումներով: Այլ խոսքով՝ S 7.2 երկքաղքուանների պատկերագրական համալիրը նույնպես խորհրդապաշտությամբ է հագեցած, և այստեղ էլ հորինվածքում առկա է դինամիկա¹⁴: Սակայն նորոյթ է այն, որ դինամիկան արտահայտված է բրոնզե դրամների վրա և հորինվածքի մեջ էլ արևելաիրանական-քոչվորական պատկերագրության տարրերը փոխարինված են հունահելլենիստական տարրերով:

սանկյունից պետք է անհրական համարել Սելևկոս II-ի դեմ Արշակ I-ի հաղթանակի վերաբերյալ Հուստինոսի (**Justinus XLI. 4. 9**) հաղորդումը, մանավանդ, որ այն հակասում է Ստրաբոնի վկայությանը, ըստ որի՝ Արշակը ստիպված է եղել փախչել և ապավինել ապաստանների պաշտպանությանը (**Strabon XI, 8.8**):

¹³ **Sellwood 1980**: 7. 2; **Curtis 2007**: 418-421.

¹⁴ Ավելի վաղ դինամիկան, որպես այդպիսին, դրսևորվել էր Արշակ II-ի դրահմանների վրա: Այսպես կոչված «պարթևական աղեղնավորի» պատկերաձևի վերարտադրության արդյունքում ողջ հորինվածքը վերահամաստավորվել էր որպես Արշակունիների հարստության աստվածացված հիմնադրի կողմից Արշակ II-ին արքայական իշխանության խորհրդանշանի՝ աղեղի շնորհման՝ ինվեստիտուրայի տեսարան (**Кочеленко, Гаибов 2013**: 339-340. Հմմտ. **Da, Browa 2009**: 26):

S 7.2 դրամների հեղինակի և ժամանակի հարցը

Վաղպարթևական մյուս դրամների պես S 7.2 երկ-քաղքուսները ևս թվագրված չեն: Ուստի բավականին դժվար է Արշակունիների դրամական պատկերագրության ոլորտում վերոնշյալ նորամուծությունների ժամանակն ու քաղաքական պատճառները պարզելը:

Դ. Սելվուդը պարթևական դրամների S 7 տիպը վերագրել է Միհրդատ I-ի կառավարման առաջին շրջանին՝ ելնելով գերազանցապես դրանց մետրոլոգիական և տեխնիկական առանձնահատկությունից և այն իրողությունից, որ Բուջնուրդի գանձում այդ տիպի դրահմաներ չկան¹⁵: Այսպիսի ժամանակագրությանն առաջին անգամ առարկել են Գ. Ասսարն ու Մ. Բագլուն: Վերջիններիս կարծիքով S 7 տիպի արձաթե դրահմաներն ու բրոնզե երկքաղքուսները որպես հուշադրամներ թողարկել է Արշակ II-ը՝ Ք.ա. 189-187 թթ.՝ ի նշանավորումն Ք.ա. 190 թ. Մագնեզիայի մոտ Անտիոքոս III-ի պարտությունից հետո Սելևկյանների գերիշխանությունից պարների երկրորդ ազատագրության¹⁶: Երկու տարի անց Գ. Կոշելենկոն ևս փորձել է վերանայել Դ. Սելվուդի սխեման և Արշակ I-ին է վերագրել ոչ միայն S 5.1 և S 6.1 տիպերը, որոնց դարձերեսին «պարթևական աղեղնավորը» նստած է գահավորակ դիֆրոսի վրա, այլև S 7.1 և S 8.1 տիպերը, որոնց դարձերեսին նա ներկայացված է Դելփ-

¹⁵ Մոտավորապես 209 թ. թաղված և 1964 թ. հայտնաբերված Բուջնուրդի գանձը պարունակել է տարբեր ծագման մոտ 3000 դրամներ, որոնցից 60-ը պատկանել են Արշակ I-ին և մոտ 850-ը՝ Արշակ II-ին (Abgarians, Sellwood 1971: 104-106, 109-111, 119): Դ. Սելվուդի «Տիպահամարում» դրանք դասակարգված են I-VI տիպերում:

¹⁶ Assar, Bagloo 2006: 33.

յան քարի՝ օմփոլոսի վրա նստած¹⁷: Ավելի ուշ Գ. Կոշելենկոն հրաժարվեց S 7.1 և S 8.1 տիպերի վերաբերյալ իր նախորդ կարծիքից՝ փոխարենը Արշակ I-ին վերագրելով S. 9 տիպը, որի վրա «պարթևական աղեղնավորը» նստած է օմփոլոսի վրա, իսկ նրա երկու կողմերում ուղղաձիգ գրությամբ դրամական լեգենդն է՝ ΑΡΣΑΚΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ¹⁸:

Մի կողմ թողնելով S 5.1 և S 6.1 տիպերի վերաբերյալ Գ. Կոշելենկոյի դիտարկումները՝ նշենք միայն, որ S 7.1, S 8.1 և S 9 տիպերի վերաբերյալ նրա մեկնաբանությունը, ըստ էության, բավականին ապրիորի է, քանի որ նրանում զարմանալիորեն հաշվի չի առնվել Բուջնուրդի գանձում այդ տիպի դրամների բացակայությունը: Բացի այդ, հեղինակն ուշադրություն չի դարձրել նաև այդ և Արշակ I-ին վերագրված դրամական մյուս տիպերի մետրոլոգիական և կատարողական տարբերություններին, որոնք անհնարին էին դարձնում դրանց միաժամանակյա շրջանառությունը¹⁹:

Ինչ վերաբերում է Գ. Ասսարի ու Մ. Բազլուի մեկնաբանությանը, ապա այն միայն արտաքուստ է բացատրում Բուջնուրդի գանձում S 7 տիպի դրամների բացակայությունը: Եվ թեպետ համահեղինակներն իրենց կարծիքը հիմնավորելու նպատակով կռվաններ են փնտրում պարթևական դրամագիտության տվյալներում ու գրավոր սկզբնաղբյուրներում, այդուհանդերձ, նրանց մեկնաբանությունը նույնպես ոչ միայն հիմնավորման կարոտ է մնում, այլև հարուցում է պատկերագրական և աղբյուրագիտական բնույթի լուրջ առարկություններ:

¹⁷ Кошеленко 2008: 139-140.

¹⁸ Кошеленко, Гайбов 2013: 343-344.

¹⁹ Abgarians, Sellwood 1971: 109-111, 119.

Ելնելով հոդվածի շահեկանությունից՝ նպատակահարմար ենք գտնում S 7.2 դրամների պատկերագրական համակարգի դիտարկումը սկսել նրա նշանակության վերաբերյալ Գ. Ասարի ու Մ. Բագլուի առաջարկած կարծիքի քննության համապատկերում:

Այսպես, եթե S 7.2 երկքաղքուսները հուշադրամների նշանակություն ունենային, ապա դրանց թողարկումը պետք է միանվագ բնույթ կրեր, իսկ նրանց պատկերագրությունն էլ ավելի կամ պակաս չափով նույնական լիներ: Մինչդեռ դրանց օրինակների դարձերեսների համեմատությունը երևան է հանում ոճական և կատարողական էական տարբերություններ: Նախ՝ Դ. Սելվուդի «Տիպահամարի» լրացված էլեկտրոնային հրատարակության մեջ ներկայացված օրինակների վրա Նիկեն թևավոր չէ²⁰, մինչդեռ Գ. Ասարի ու Մ. Բագլուի հրապարակած օրինակում Նիկեի թևերը շատ ընդգծված են: Ակնհայտ է նաև, որ դրամների առանցքի համեմատ դիցուհու պատկերի տեղադրությունները տարբեր են. մի դեպքում այն առանցքից ձախ է տեղադրված, մեկ այլ դեպքում՝ աջ, իսկ երրորդ դեպքում նա ներկայացված է դրամի առանցքով²¹: Բացի այդ, թեև բոլոր դեպքերում էլ դիցուհու գլուխը ձախ է շրջված, նրա մարմինը մի դեպքում ներկայացված է երեք քառորդ, մյուս դեպքերում՝ ճակատային դիրքով: Վերջապես, «Տիպահամարի» էլեկտրոնային հրատարակության մեջ ներկայացված օրինակներում դիցուհու պատկերները սլացիկ են ու նրբագեղ, մինչդեռ Գ. Ասարի ու Մ. Բագլուի հրապարակած նորահայտ դրամի վրա նա ավելի կարճահասակ է, իսկ

²⁰ Sellwood 1980: 7.2.

²¹ Sellwood 1980: 7.2 variants.

քանդակը՝ անհամեմատ կոպիտ²²: Առաջին դեպքում դրամական լեգենդը ներկայացված է դիցուհու պատկերի և դրամի եզրագծի միջև՝ ուղղաձիգ գրությամբ, իսկ նորահայտ օրինակի վրա այն տեղադրված է դարձերեսի աջակողմյան եզրագծին կապձ: Բացի այդ, որոշ օրինակների վրա «ΑΡΣΑΚΟΥ» անվան առաջին երկու և չորրորդ տառերը շրջված են, իսկ մյուսներում՝ ոչ: Ակնհայտ է նաև դրանց քաշի տարբերությունը. «Տիպահամարում» ներկայացված օրինակներում այն տատանվում է 2,85-3,27 գրամի միջև, մինչդեռ Գ. Ասարի ու Մ. Բազլուի հրապարակած նորահայտ դրամի քաշը 3,70 գ է: Նշված տարբերություններից հետևում է, որ կա՛մ այս տիպի դրամներ, հեկատոմպիլոսյանից բացի, թողարկվել են նաև այլ դրամահատարաններում, կա՛մ էլ, որ դրանք հատվել են Հեկատոմպիլոսում, բայց մեկից ավելի անգամ և տարբեր դրամահատական դրոշմոցների միջոցով: Երկու դեպքում էլ եզրակացությունը կարող է լինել մեկը՝ S 7.2 երկքաղքուաները թողարկվել են ո՛չ որպես հուշադրամներ:

Վերոնշյալ մեկնաբանությունը մեզ անընդունելի է թվում նաև այլ տեսանկյուններից: Իսկապես Մագնեզիայի մոտ Անտիոքոս III-ի պարտությունը ճակատագրական նշանակություն ունեցավ նրա տերության համար: Ապամեայի Ք.ա. 188 թ. պայմանագրով Անտիոքոս III-ը մեկընդմիշտ կորցրեց Տավրոսյան լեռներից հյուսիս ընկած տարածքները²³ և ստանձնեց պարտավորություններ²⁴, որոնք երբեմնի գերտերությունը վերածում էին երկրորդական բնույթի պետության: Այդուհանդերձ, հել-

²² Assar, Bagloo 2006: 26.

²³ Livius XXXVIII, 38.4.

²⁴ Livius XXXVIII, 38.8-14.

լենիստական արևելքում Սելևկյանները շարունակում էին մնալ հզորագույն ուժը, մանավանդ որ արևմտյան և հյուսիսային ուղղություններով ակտիվ քաղաքականության կասեցումը, ըստ էության, ազատում էր նրանց ձեռքերը արևելյան ուղղությամբ գործելու համար: Ի դեպ, Ապամեայի հաշտության պայմանագիրը չէր շոշափում Սելևկյանների արևելյան տիրույթների պատկանելության հարցը՝ այդպիսով ճանաչելով դրանց նկատմամբ Անտիոքոս III-ի իրավունքները: Յավոք, գրավոր աղբյուրները ոչինչ չեն հաղորդում, թե պարները Սելևկյաններից ազատագրվելու գայթակղիչ հեռանկարի և նրանց կողմից նորից ջախջախվելու վտանգի միջև որն են նախընտրել: Դատելով աղբյուրների լռությունից՝ պարները ձեռնպահ են մնացել գայթակղությունից: Հավանաբար որոշիչ է եղել Արշակ I-ի և Արշակ II-ի պարտությունների մասին թարմ հիշողությունը²⁵:

Քննարկվող մեկնաբանությունն անհավանական է թվում, եթե անգամ ենթադրենք, որ Անտիոքոս III-ի պարտությունից հետո Արշակ II-ը գործնականում վերականգնել է իր անկախությունը: Պարների հանրույթի մեջ, որտեղ ռազմական սխրանքը վեր էր դասվում ամեն ինչից²⁶, «անհավանական քաջությամբ» օժտված Արշակ II-ը²⁷ չէր համարձակվի հաղթանակի և ինվեստիտուրայի տեսարանով դրամներ թողարկել մի իրադարձության առթիվ, որին նա ո՛չ ռազմական, ո՛չ էլ անգամ դիվանագիտական մասնակցություն չէր ունեցել: Դա կլիներ

²⁵ Балахванцев 2018: 271. Գ. Ասսարը 2006 թ. հրատարակած մեկ այլ հոդվածում 209 թ. պարթևա-սելևկյան պայմանագրի խախտող համարում է Հրահատ I-ին (Ք.ա. 168-165 թթ.) (Assar 2006a: 88):

²⁶ Justinus II, 3. 7.

²⁷ Justinus XLI, 5.7.

պարզ չարաշահում, որը փառավորելու փոխարեն կհեղինակագրկեր նրան²⁸: Մինչդեռ Գ. Ասսարն ու Մ. Բագլուն ոչ միայն անտեսում են Արշակի հեղինակության դեմ նման քայլի վտանգավորությունը, այլև, մատնացույց անելով այն փաստը, որ S 7.1 դրահմանների դարձերեսին Արշակունիների արքայատան հիմնադիր Արշակը գահավորակ դիֆրոսի փոխարեն նստած է օմփոլոսի վրա, եզրակացնում են. «Հնարավոր է, որ Բ.ա. 189 թ. Անտիոքոս III-ի պարտությունից հետո պարթևներն իրենց արքայատան հիմնադիր էպոնիմին առնչել են Դելփյան քարին՝ ցույց տալու համար, որ երկրի կենտրոնը, որը հույների կողմից վերապահված էր Ապոլլոն աստծուն, այժմ զբաղեցված է նոր իշխանության կողմից»²⁹:

Գ. Ասսարի ու Մ. Բագլուի առաջարկած մեկնաբանության քննության շրջանակներում հարկ ենք համարում անդրադառնալ նաև S 7 տիպի դրամների հասցեականության խնդրին: Բրոնզե դրամների թողարկումը գերազանցապես նախատեսված էր ներքին շրջանառության համար, իսկ նրանց արտահայտած պաշտոնական գաղափարներն էլ սովորաբար հասցեագրվում էին հենց տեղական հանրությանը: Այս տեսանկյունից S 7.2 երկքաղքուսների դարձերեսի պատկերագրության հունական ոճից ու խորհրդանշաններից պետք է եզրակացնել, որ դրանց հասցեատերը ոչ թե պարների հանրույթն է

²⁸ Հատկանշական է որ Դիոն Կասսիոսը նմանատիպ մի առիթով ծաղրում է Անտոնինոս Կարակալա կայսրին. «Նա մեծապես պարծենում էր, որ պարթևների թագավոր Վոլոգեսոսի (Վաղարշ V) մահից հետո նրա որդիները կռվում էին գահի համար՝ պատահաբար կատարվող այդ դեպքերը վերագրելով իր կատարած նախապատրաստական աշխատանքին» (Dio Cassius LXXVIII, 12.2a):

²⁹ Assar Bagloo 2006: 26.

եղել, այլ նրանց տիրապետության տակ հայտնված հունահեղեցիստական բնակչությունը: Հետևաբար՝ սեփական դրամների վրա ինվեստիտորայի իրանական պատկերագրությունը հունահեղեցիստականով վերափոխելը պետք է գնահատել որպես հունահեղեցիստական բնակչության և մշակույթի նկատմամբ դրական վերաբերմունքի, պարների հանրույթի հեղեցիականացման պատրաստականության արտահայտություն: Գրավոր աղբյուրները մինչև Ք.ա. 209 թ. Անտիոքոս III-ի դեմ Արշակ II-ի պատերազմը բուն Պարթուենեում և Վրկանում հիշատակում են մի շարք քաղաքներ (Ալեքսանդրոպոլիսը³⁰, Հեկատոմպիլոսը³¹, Դարան³², Ասսակը (Արշակիա)³³, Սոտեյրը³⁴, Կալլիոպը³⁵, Էսարիտեն³⁶, Աքայը³⁷, Տամբրակը³⁸ և Սիրինքսը³⁹ և այլք⁴⁰), որոնց մեծ մասը Սելևկյանների օրոք պոլիսային կառուցվածք և բավականին ստվար հունական բնակչություն ուներ⁴¹: Սակայն

³⁰ **Pliny 6.** 113. Դատելով այն բանից, որ Իսիդորոսն ու մյուս հեղինակներն այն չեն հիշատակում, ենթադրում են, որ քաղաքը հիմնադրումից հետո երկար կյանք չի ունեցել (**Olbrycht 2015:** 121): Հմմտ. **Коселенко 1979:** 129:

³¹ **Polybius X.** 28. 7; **Curtius VI,** 2, 15; **Appianus Syr.,** 57; **Strabon, XI,** 9.1.

³² **Justinus XLI,** 5. 2-4.

³³ **Isidoros 11.**

³⁴ **Appianus. Syr.,** 57.

³⁵ **Appianus. Syr.,** 57.

³⁶ **Polybius X.** 31.

³⁷ **Appianus Syr.,** 57.

³⁸ **Polybius X.** 31.

³⁹ **Polybius X.** 31. 5-6, 11.

⁴⁰ Գ. Կոշելենկոն, հիմնվելով Ստ. Բյուզանդացու մի հաղորդման վրա, եզրակացնում է, որ Արևելյան Մարաստանում Սելևկոս Նիկատորի հիմնադրած մեկ այլ պոլիս՝ Եվրոպան (հետագայի Ռագան), նույնպես նվաճվել էր Արշակ II-ի կողմից և վերակոչվել Արշակիա (**Коселенко, Гаибов 2012:** 30):

⁴¹ **Коселенко 1979:** 127-129.

հարց է առաջանում, թե ինչպիսի հարաբերություններ ունենր Արշակ II-ը հունական այդ պոլիսների հետ և ներդաշնակում է արդյոք S 7 տիպի դրամների պարունակած քաղաքական ուղերձն այդ հարաբերություններին: Արշակ II-ի S 5 և S 6 տիպի դրամների «սկյութական» պատկերազրությունն ու Ստրաբոնի մի հաղորդումը⁴² հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ Արշակ II-ը տեղական բնակչության՝ հույների, պարթևների ու վրկանների դեմ շարունակել է հողազրկման և հպատակեցման իր հոր քաղաքականությունը: Արշակունիների պետության կազմավորման փուլում այն նորահաստատ արքայատան շուրջը պարների հանրույթի համախմբման և նրա լրջալրության ապահովման միջոց էր⁴³: Բայց միննույն ժամանակ այդ քաղաքականությունն ընդդեմ պարների էր համախմբում ոչ միայն Պարթևստանի և Վրկանի, այլև Բակտրիայի հունական բնակչությանը: Ինչպես երևում է, տեղական և եկվոր բնակչության միջև հակամարտությունը սովորական ռազմաքաղաքական առճակատումից վերաճել է ավելի ընդգրկուն էթնո-մշակութային և քաղաքակրթական (նստակյաց-քոչվոր, երկրագործ – խաշնարած) դիմակայության⁴⁴:

⁴² **Strabon XI. 9. 2.** «Սկզբում Արշակը անգոր էր՝ անընդհատ պատերազմելով նրանց հետ, ումից նա զավթել էր հողը, ինչպես ինքը, նույնպես և նրա ժառանգորդները: Սակայն ռազմական հաջողությունների շնորհիվ հարևան շրջանների մշտական նվաճումների արդյունքում նրանք ...հզորացան... »:

⁴³ **Балахванцев 2018:** 236.

⁴⁴ Այս առումով խոսում է այն փաստը, որ Բակտրիայի արքա Դիոդոտ II-ը (Ք.ա. 235-225 թթ.) իր ողջ ընտանիքի հետ սպանվեց հունական վերնախավի ներկայացուցիչ Եվտիդեմոսի կողմից (**Polybius XI, 34, 2-3**) այն բանի համար, որ դաշնակցել էր Արշակ I-ի հետ: Ըստ

Արշակ II-ի դեմ Անտիոքոս III-ի պատերազմն արմատական ազդեցություն ունեցավ պարների ու հունական պոլիսների հետագա հարաբերությունների վրա: Պարտված Արշակ II-ը ստիպված էր Ք.ա. 208 թ. կնքել հաշտություն, որի պայմանները, ցավոք, հստակ չեն: Սակայն նկատի ունենալով այն փաստը, որ Արշակ II-ի հետ հաշտություն կնքելու պահին սելևկյան զորքերն արդեն գրավել էին նրա պետության գրեթե ողջ տարածքը, կարելի է կարծել, որ հաշտության պայմանները պարների համար եղել են բավականին ծանր: Ըստ երևույթին, Արշակ II-ը ոչ միայն կորցրել է ինքնուրույն դրամահատության իրավունքը և վերածվել Սելևկյաններից կախյալ սովորական դինաստի⁴⁵, այլև զրկվել է նվաճած տարածքների մեծ մասից՝ իր ձեռքում պահելով Սումբարի ու Ատրեկի միայն այն շրջանները, որոնք պարները զբաղեցրել էին իրենց առաջին ներխուժման ժամանակ⁴⁶: Այստեղ հունական պոլիսներ չկային, և հետևաբար՝ Արշակ II-ի ենթադրվող քաղաքական-մշակութային «հայտարարագիրը» տեղական հասցեատեր չուներ:

Բացի վերոհիշյալից, նշենք մի կարևոր հանգամանք ևս. Պոլիբիոսը հաղորդում է, որ պատերազմի ընթացքում պարները Սիրինքսում սրի են քաշել քաղաքի հույն բնակչությանը՝ կասկածելով Սելևկյանների նկատմամբ համակրանքի մեջ⁴⁷: Հելլենասպանության այդ ակտը,

երևույթին Դիոդորը հետմահու նույնիսկ հայտարարվել է համահելլենական գործի դավաճան (Попов 2008: 53-54):

⁴⁵ Кошеленко, Гаибов 2012: 31. Հմմտ. Assar, Bagloo 2006: 33; Strootman 2017: 187, 193.

⁴⁶ Балахванцев 2015: 12; Балахванцев 2018: 270.

⁴⁷ Polybius X. 29-31.

որը, ի դեպ, կարող էր և եզակի չլինել, իրապես խոսում է հույն-պարսկական հարաբերությունների ծայրահեղ լարվածության մասին: Այն գործնականում փակում էր պատերազմից հետո Արշակ II-ի հելլենասիրության դրսևորման հնարավորությունը: Այս և վերոնշյալ մյուս դիտարկումները հիմք են տալիս մերժելու S 7 տիպի դրամների թողարկման ժամանակի, հեղինակի ու նշանակության վերաբերյալ Գ. Ասսարի և Մ. Բագլուի առաջադրած վարկածը:

Պարթևական դրամների S 7 տիպը Միհրդատ I-ի ներքին քաղաքականության համապատկերում:

S 7.2 երկքաղքուսների պատկերագրությունն ինքնին վկայում է դրանց թողարկման և Արշակունիների ռազմա-քաղաքական հաջողությունների միջև ուղղակի կապի մասին: Ցավոք, Արշակ II-ից հետո եկող երկու տասնամյակների պարթևական պատմության մասին մեր տեղեկությունները չափազանց աղքատ են: Հուստինոսի համաձայն՝ Արշակ II-ին հաջորդած Պրիապատիուսը գահակալել է 15 տարի (Ք.ա. 185-170 թթ.), որից հետո «[Պարթև] ժողովրդի սովորույթով» իշխանությունը ժառանգել է նրա ավագ որդին՝ Հրահատ I-ը (Ք.ա. 168-165 թթ.)⁴⁸: Հուստինոսը վերջինիս մասին միայն հաղորդում է, որ նա «հպատակեցրեց մարդերի հզոր ցեղին»⁴⁹: Եթե Հուստինոսի հաղորդումը ճիշտ է, կնշանակի պարսերը, խախտելով 208 թ. հաշտության պայմանները, մինչ այդ արդեն վերանվաճել էին Վրկանը: Տակիտոսի համա-

⁴⁸ Justinus XLI, 5. 9.

⁴⁹ Justinus XLI, 5. 9. Անտիկ աղբյուրները մարդերի ցեղին տեղորոշում են Կասպից ծովի հարավային ափին գուգահեռ ձգվող լեռնային շրջանում՝ Վրկանից արևմուտք (Strabon XI. 8.1; XI. 13. 6. Arrian III. 24).

ձայն՝ հենց այդ իրադարձությունն էր դրդել Սելևկյան արքա Անտիոքոս IV-ին հետաձգել հրեաների դեմ պատերազմը և Ք.ա. 165 թ. գարնանը իր զորքերն ուղղել ընդդեմ ապստամբ պարների⁵⁰: Սելևկյանների դեմ նոր պատերազմի սպասման պայմաններում Ք.ա. 165 թ. վախճանվեց Հրահատ I-ը՝ իշխանությունը փոխանցելով հարազատ եղբորը՝ Միհրդատին: Դա կատարվեց «պարթև ժողովրդի սովորույթի» խախտմամբ⁵¹, ինչը Ն. Դիբվոյսը բացատրում է Միհրդատի նկատմամբ Հրահատի տաճած «եղբայրական սիրով»⁵²: Իրականում Հուստինոսի հաղորդումը ենթադրում է պարների հանրույթի մի այնպիսի լարված ռազմաքաղաքական իրավիճակ, որը պահանջում էր պետության ղեկը փորձված և «բացառիկ քաջությամբ» օժտված անհատի հանձնելը:

Ք.ա. 164 թ. աշնանը Սպահանի մոտ Անտիոքոս IV-ի սպանության պատճառով նրա արշավանքը ձախողվեց: Օգտվելով ստեղծված իրավիճակից՝ Միհրդատ I-ը Ք.ա. 164 թ. վերջին կամ Ք.ա. 163 թ. սկզբներին վերականգնեց իր տիրապետությունը ողջ Պարթևների նկատմամբ՝ Հեկատոնապոլսում վերսկսելով սեփական դրամների թողարկումը:

Ինչպես երևում է, Միհրդատ I-ը, քաջությունից բացի, օժտված է եղել նաև քաղաքական իմաստնությամբ և

⁵⁰ Тацит V. 8. Հմմտ. Балахванцев 2018: 281-282.

⁵¹ Justinus XLI, 5. 9-10. «Հրահատը... վախճանվեց՝ թողնելով բազմաթիվ որդիներ, սակայն շրջանցելով նրանց՝ նա նախընտրեց իշխանությունը հանձնել իր եղբորը՝ բացառիկ քաջության տեր մարդուն՝ համարելով, որ արքայական աստիճանը պարունակում է ավելի կարևոր պարտականություններ, քան հայրականը, և որ ինքը պարտավոր է առավել հոգալ հայրենիքի, քան իր զավակների մասին»:

⁵² Дибвойз 2008: 41.

կարողացել է ճիշտ գնահատել իր նախորդների քաղաքականության թերություններն ու սխալները: Ուսանելի պետք է լիներ հատկապես Սելևկոս II-ի և Անտիոքոս III-ի դեմ պատերազմներում հունական պոլիսների կողմից պարներին չաջակցելու փաստը, հանգամանք, որը, ըստ էության, պայմանավորել էր Արշակունիների պարտությունը⁵³: Դրա պատճառահետևանքային կապի քննությունը Միհրդատին պետք է հանգեցներ այն մտքին, որ պարների հաստատվելը նորանվաճ երկրամասում հնարավոր է միայն հույների, պարթևների ու վրկանների հետ հարաբերությունների բարելավման դեպքում: Միայն այս պարագայում Արշակունիները, որոնց հարազատ պարնա-սկյութական հանրությունը քանակական առումով փոքրամասնություն էր կազմում, կկարողանային օգտագործել նվաճված շրջանների նյութական և մարդկային պաշարներն արևմուտքում Սելևկյանների, իսկ արևելքում՝ Հունա-բակտրիական թագավորության դեմ հաջողությամբ պայքարելու համար⁵⁴: Դրա գիտակցումով Միհրդատը ներքին քաղաքականության հիմնախնդիրը դարձրեց պարների ու նվաճված բնակչության միջև խաղաղ համակեցության հաստատումը: Ակնհայտ է Արշակունիների վերաբերմունքի կտրուկ փոփոխությունը հատկապես հունական պոլիսների հանդեպ: Միհրդատը, մի կողմից զանազան արտոնություններ շնորհելով, հաստատում է նրանց պոլիսային կարգավիճակը, մյուս կողմից, օգտագործելով Սելևկյանների խորհրդանշանները, փորձում է ներկայանալ որպես մակեդոնական հարստության իրավահաջորդ՝ հուսալով, որ

⁵³ Балахванцев 2018: 267-268.

⁵⁴ Նույն տեղում, 34:

այդպիսով կապահովի պարթևական իշխանության նկատմամբ նրանց հնազանդությունն ու աջակցությունը⁵⁵: Ի թիվս այլ միջոցների, Միհրդատը Արշակունիների նոր քաղաքականության քարոզչությանն է ծառայեցրել իր դրամների (S 7 և S 8 տիպեր) պատկերագրությունը: Բայց ակնհայտ է, որ արծաթե և բրոնզե դրամների վրա դա տարբեր ձևերով է արվել:

Վաղ շրջանի արծաթե դրամների (S 7.1 և S 8.1) պատկերագրության մեջ Միհրդատը շարունակել է «պարթևական աղեղնավորի»-ի միջոցով անուղղակի ինվեստիտուրայի թեման՝ լայն շառավղով ազդարարելով իր իշխանության օրինականությունը: Սակայն Արշակունիների արքայատան աստվածացված հիմնադրին օմփոլոսի վրա նստեցնելով՝ Միհրդատը միաժամանակ փորձել է իր հույն հպատակներին ցույց տալ, որ Արշակունիները, չիրաժարվելով նվաճման փաստից բխող իրավունքներից, հավակնում են նրանց համար կատարել սոցիալ-քաղաքական այն նույն առանցքային դերը, ինչ որ նախկինում կատարում էին Սելևկյանները⁵⁶:

Ներքին շրջանառության համար նախատեսված S 7.2, 8.2 և 8.3 տիպի բրոնզե դրամների հորինվածքներում Միհրդատ I-ը ընդհանրապես հրաժարվել է Արշակունիների նվաճման իրավունքն արտահայտող պատկերագրությունից: Դրանց դարձերեսին հպատակ հունական հանրության հետ համակեցության և մշակութային երկխոսության հաստատման ուղղությամբ նրա հայտարարություններն ավելի ընդգծված ու խորիմաստ են: Կարելի է կարծել, որ առաջին զգուշավոր քայլերից մեկը

⁵⁵ Da browa 2009: 27.

⁵⁶ Հմմտ. Erickson, Wright 2011: 165;

ենել է փղի և ձիու պատկերները պարթևական դրամական պատկերացանկի մեջ ներառելը: Առաջինը Սելևկյանների դրամահատության մեջ բավականին տարածված էր⁵⁷ և պարթևական S 8.3 տիպում սուկ պատճենված է: Մինչդեռ ձիու ամբողջական պատկերները Սելևկյան և հունա-բակտրիական դրամահատության մեջ ոչ միայն հազվադեպ են կիրառվել⁵⁸, այլև ձևական առումով զգալիորեն տարբեր են S 8.2 տիպի (*նկար 3*) դրամների պատկերից: Ակնհայտ է, որ S 8.2 տիպի քաղքուսների դարձերեսին այն ոչ միայն ձևական, այլև գաղափարական վերամշակման է ենթարկվել⁵⁹: Ըստ երևույթին, ձիու պատկերը Արշակունիների դրամական պատկերագրության մեջ է ներառվել՝ պայմանավորված Միհրդատ I-ի կողմից Միթրայի պաշտամունքին համապետական նշանակություն տալու հանգամանքով⁶⁰: Այլ հարց է, թե ինչով էր պայմանավորված Միթրայի (Միհրի) պաշտամունքի պաշտոնականացումը:

Զրադաշտականության մեջ Միթրան ոչ միայն մարդկանց և գերագույն աստված Ահուրամազդայի միջև հարաբերությունների միջնորդն էր, այլև մարդկային հարաբերությունների կայունության և համաձայնության երաշխավորը⁶¹: «Վենդիդադ»-ի «Միհր յաշտում», որն ըստ երևույթին ստեղծվել է հենց Միհրդատ I-ի օրոք, Միթրան, որպես աստված-ռազմիկ և աստված-դատավոր, ուղեկցում է Վերեթրագնային և ոչնչացնում պայմանա-

⁵⁷ Տե՛ս **Erikson 2009**: Figs. 15, 25, 129,130,132-134, 161, 162, 164, 166, 185:

⁵⁸ **Erikson 2009**: Figs. 129,130. **Попов 2008**: 58.

⁵⁹ Սելևկոս II-ի դրամների դարձերեսին ձին ձախ է շրջված, իսկ S 8.2 տիպում՝ աջ:

⁶⁰ **Дибвойз 2008**: 46-47.

⁶¹ **Чунакова 2004**: 152.

դրությունը խախտողներին⁶²: Բայց Պարթևստանի և Վրկանի իրանական ու հունական բնակչության կողմից Միթրան կարող էր նույնականացվել Արեգակ-Հելիոսի հետ⁶³: Ամեն դեպքում նրա խորհրդանշական կերպավորումը պարթևական դրամների վրա ներքին համաձայնության և համերաշխության խորհուրդն էր արտահայտում:

8.2 քաղքուսները հետաքրքիր են նաև S 7.2 երկքաղքուսների ժամանակագրությունը ճշտելու հարցում իրենց օգտակարության առումով: Բացի լեգենդի ընդհանրությունից, դրամական երկու տիպերն ընդհանրանում են նաև պատկերների գլխի հարդարանքի և դիմագծերի առումով: Արտառոց նմանությունը նույնիսկ դրդում է՝ կարծելու, որ Միհրդատ I-ը S 7 և S 8 տիպերը թողարկել է թե՛ ոչ միաժամանակ, ապա մոտ ժամանակներում:

Պարթևների նվաճումից անմիջապես հետո Միհրդատը պատերազմեց նաև Հունա-բակտրիական թագավորության դեմ, որը թուլացել էր Եվկրատիդես I-ի (Ք.ա. 171-145 թթ.) և Դեմետրիոս II-ի (Ք.ա. 175-170 թթ.) միջև երկարատև պայքարի հետևանքով: Գ. Ասսարը Ստրաբոնի երկու հաղորդումների (XI, 9.11 և XI, 11.2) համադրությամբ եզրակացնում է, որ Ք.ա. 163 թ. ոչ շատ ուշ Միհրդատը, պարտության մատնելով Եվկրատիդես I-ին, իր պետությանն է բռնակցել Բակտրիայի ստրատեգիական առումով կարևոր երկու նահանգները՝ Տապուրիան և Տրաքսիանեն⁶⁴: Ինչպես երևում է, հակառակորդի դեմ տարած այդ տպավորիչ հաղթանակը վճռական նշանակություն է ունեցել Միհրդատ I-ի քաղաքական վերելքի

⁶² **Авсета 1997**: ЯИИТ 10. XVIII, 70-72.

⁶³ **Strabon XV**. 13.

⁶⁴ **Assar 2006a**: 89.

շարժընթացում՝ գաղափարական հենք ստեղծելով արքայական տիտղոս ընդունելու համար⁶⁵: Այդ կերպ Միհրդատ I-ը տուրք էր տալիս դեռևս Ալեքսանդրի՝ դիադոքոսների օրոք սկզբնավորված ավանդակարգին, ըստ որի՝ ընդարձակ տարածքների, նյութական և մարդկային ռեսուրսների տիրացած մակեդոնացի զորապետները հետաձգում էին իրենց պաշտոնական թագադրությունը մինչև այն պահը, երբ արտաքին թշնամու դեմ կտանեին որևէ նշանակալից հաղթանակ⁶⁶:

Հելլենիստական դարաշրջանի քաղաքական մշակույթի ընդհանուր տրամաբանությամբ Միհրդատ I-ի կողմից արքայական տիտղոսի ընդունումը պետք է անմիջապես հաջորդեր նրա տարած տպավորիչ հաղթանակին: Ուստի, այդ նույն տրամաբանությամբ էլ **S 7.1, S 7.2 դրամների թողարկումը պետք է վերագրել Ք.ա. 162 թ. այն սեղմ ժամանակամիջոցին, որն ընկած է Եվկրատիդես I-ի դեմ Միհրդատի տարած հաղթանակի և նրա կողմից արքայական տիտղոսի ընդունման միջև**⁶⁷:

Ամենայն հավանականությամբ, Միհրդատ I-ը S 7.2 երկքաղքուսները թողարկել է Եվկրատիդես I-ի նկատմամբ հաղթանակից անմիջապես հետո՝ հանրային ուշադրությունն այդ և դրանից բխող իրադարձությունների վրա բևեռելու մտայնությամբ: Նրա պատկերագրությունը ոչ երկիմաստ ձևով արտահայտում էր մի կողմից՝

⁶⁵ Sellwood 1980: 32-33; Балахванцев 2018: 34.

⁶⁶ Appianus Syr., 54; Diodoros XX, 53, 3; XXI, 1, 5; Polybius V, 67, 4; Tit Livius XXXIV, 57, 7.

⁶⁷ Արքայական տիտղոսի ընդունումից հետո Հեկատոմպիլոսում և Նիսայում Միհրդատ I-ի հատած դրամների վրա արդեն դրոշմված է ΑΡΣΑΚΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ տիտղոսը (Sellwood 1980: 9):

առաջին Արշակունիների պարզ, շատ կողմերով դեռևս ցեղառաջնորդություն հիշեցնող իշխանության լիարժեք արքայական իշխանության վերաճումը, իսկ մյուս կողմից՝ ներքին կառավարման ոլորտում պարների ցեղային դիկտատուրայից էթնիկական խմբերի ազգային-մշակութային ինքնավարության ճանաչման և փոխադարձ հանդուրժողականության վրա խարսխված համակեցության անցնելը: Ամենայն հավանականությամբ, S 7.2 երկքաղքուսների վրա Միհրդատ I-ի գործածած աստվածային ինվեստիտուրայի հեյլենիստական հորինվածքը եղել է Արշակունիների պաշտոնական արվեստի հեյլենականացման ուղղությամբ առաջին քայլը: Ամեն դեպքում անվիճելի է, որ հենց նրա օրոք է սկսվել այդ երևույթը⁶⁸:

Նիկեի խնդրո առարկա պատկերաձևը հայտնի չէ ո՛չ Սելևկյանների, ո՛չ հունա-բակտրիական և հնդկա-հունական դրամահատության մեջ, ինչը բացառում է դրանց հնարավոր ազդեցությունը: Բայց մյուս կողմից էլ S 7.2 երկքաղքուսների դարձերեսի հորինվածքը չափազանց օտարոտի ու բարդ է՝ Ք.ա. II դ. առաջին կեսի Արշակունիների պաշտոնական արվեստի հարազատ ծնունդ համարվելու համար: Պարթևական հորինվածքի գեղարվեստական նախատիպի փնտրույքը մեզ հասցնում է մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակները: Ինչպես երևում է, Հեկատոմպիլոսի պարթևական դրամահատարանը ստեղծագործաբար վերամշակել է Ալեքսանդրի ոսկյա ստատերների դարձերեսի թևավոր Նիկեի պատկերաձևը⁶⁹ մի դեպքում դիցուհու պատկերից

⁶⁸ Մելիքյան 2017, 85-88, 91-104:

⁶⁹ Corny & Mosch 2010: 185, lot 84; Triton XX, 2017, lot 58. Մելիքյան 2017, 52-54, հավ. II, նկ. 7:

հեռացնելով թևերը և պարթևների ընկալումներին խորթ առագաստն էլ փոխարինելով արմավենու ճյուղով, այլ թողարկումներում՝ ընդամենը առագաստը փոխարինելով արմավենու ճյուղով: Արդյունքում փոխվել է դրամական ողջ հորինվածքը: Ալեքսանդրի դրամների դիմերեսին Աթենասի՝ կորնթական սաղավարտով պատկերն է: Հետևաբար՝ դրամի հորինվածքը բնավ էլ Ալեքսանդրի հնվեստիտուրայի գաղափար չէր արտահայտում: Մինչդեռ պարթևական S 7.2 երկքաղցրուանների հորինվածքը հնարավոր չէ այլ կերպ մեկնաբանել, քան արքայի հնվեստիտուրա: Դրանց վրա այդ գաղափարը դեռևս մատուցված է անուղղակիորեն, այսինքն՝ արքան և նրան հաղթանակ ու արքայական նշան պարզևող դիցուհին միևնույն քանդակային մակերեսի վրա չեն հանդիպում, այլ նրանց կապը հասկացվում է բանականորեն՝ դրամը նրա առանցքի շուրջը պտտեցնելու կամ միևնույն դրամի երկու օրինակը դիմերեսով և դարձերեսով կողք կողքի դնելով: Հորինվածքի ընկալումը դժվարացնող հանգամանքը պարթևական դրամահատական արվեստը հաղթահարեց մոտ մեկ դար անց⁷⁰:

Հետագայում՝ Մարաստանի և Միջագետքի նվաճումից հետո, պաշտոնական արվեստի հելլենականացման Միհրդատի քաղաքականությունն ավելի լայն ծավալներ ընդունեց: Ք.ա. 141/140 թթ. Տիգրիսի վրայի Սելևկիայում հատած չորեքդրամների վրա Միհրդատ I-ն արդեն ներկայացվել է հելլենիստական դիադեմայով և մորուքի

⁷⁰ Որքան մեզ հայտնի է, աստվածության կողմից արքայի ուղղակի հնվեստիտուրայի տեսարաններ առաջին անգամ դրոշմվել են Դարեհ Մարաստանցու (Գ. Սսարի կարծիքով՝ Հրահատ III-ի (Assar 2006b: 92)) բրոնզե դրամների դիմերեսին (Sellwood 1980: 36.19-20):

ու մագերի կարճ (հունական) կտրվածքով⁷¹: Սրանց դարձերեսին պատկերված են Հերակլեսի, այլ դեպքերում՝ Ջևսի պատկերները: Նույն դրամների վրա Միհրդատ I-ի դեռևս Մարաստանի նվաճումից հետո ընդունած «Մեծ արքա Արշակ» պաշտոնական տիտղոսին հավելված է «հելլենասեր» (*φιλέλληνας*) պատվատիտղոսը⁷²: Ուսումնասիրողներն այդ վերջին իրողությունը բացատրում են պարթևների՝ «Միջագետքի հունական համայնքների հետ բարեկամական երկխոսության գնալու համաձայնությամբ»⁷³, «Միջագետքի հույն և հելլենականացած բնակչության համակրանքը շահելու մտադրությամբ»⁷⁴: Սակայն իրականում դա Միհրդատ I-ի գահակալության սկզբներից տարվող ներքին քաղաքականության տրամաբանական շարունակությունն էր, որն ընդամենն ավելի տպավորիչ ձևեր էր ընդունել՝ պայմանավորված Մարաստանի ու Միջագետքի հունահելլենիստական բնակչությանը հնարավորինս արագ և հաստատուն դեպի Արշակունիները տրամադրելու անհրաժեշտությամբ: Միհրդատ I-ի ու նրա հաջորդների հետագա դրամական թողարկումներում Նիկե, Տյուխե, Դեմետրա դիցուհիների, Ջևսի ու Հերակլեսի պատկերներն ավելի հաճախակի են փոխարինում «պարթևական աղեղնավորի» ավանդական պատկերին⁷⁵: Այդուհանդերձ, նախ՝ Սելևկյան արքաներ Դեմետրիոս II-ի և Անտիոքոս VII-ի, իսկ հետագայում Հռոմի դեմ պարթևների մղած պատերազմ-

⁷¹ Sellwood 1980, 13. 1-10; Ira & Larry Goldberg Auctioneere 89, 2016: lots 28-32.

⁷² Sellwood 1980, 13. 1-10.

⁷³ Fowler 2005, 152; Porada 1965: 183.

⁷⁴ Gariboldi 2004: 376.

⁷⁵ Sellwood 1980: 12. 26; 12. 27; 13.1; 13. 5; 14. 5; 17. 4; 42. 3; 57. 17.

ներում հելլենիստական քաղաքների արևմտամետ դիրքորոշումը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ զիջումների ու սիրաշահման միջոցով հունա-հելլենիստական բնակչությանն իրենց իշխանությանն ինտեգրելու Արշակունիների քաղաքականությունն այդպես էլ իր նպատակին չի հասել:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Մելիքյան Ա. 2012**, Անկախության գաղափարի պատկերագրությունը Արշակ I-ի դրամների վրա: Միջազգային գիտաժողովի նյութեր՝ նվիրված հայ գրատպության 500-ամյակին, Վանաձոր, էջ 33-78:
- Մելիքյան Ա. 2017**, Հոնգ-ի Աժդարի ժայռաքանդակը: Հելլենիստական դարաշրջանի մի հուշարձանի պատմամշակութաբանական քննություն, Երևան, 328 էջ:
- Авеста в русских переводах 1997**, Составление, общая редакция, примечания и справочный раздел И.В. Рака, С.-Петербург, 480 с.
- Балахванцев А. 2015**, Парфянский поход Антиоха III // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. 1, с. 9-13.
- Балахванцев А. 2018**, Политическая история ранней Парфии, Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Москва, 271 с.
- Дибвойз Н. 2008**, Политическая история Парфии, СПб, 816 с..
- Кошеленко Г. 1968**, Некоторые вопросы истории ранней Парфии”, ВДИ, № 1, с. 53-71.
- Кошеленко Г. 1979**, Греческий полис на эллинистическом Востоке, Москва, 295 с..
- Кошеленко Г. 2008**, Монеты первых парфянских царей. Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале. А.П. Деревянко, Н.А. Макаров (ред.), Т. II, Москва, с. 138-140.
- Кошеленко Г., Гаибов В. 2012**, Монетное дело Парфии при Аршаке II. Проблемы истории, филологии, культуры. М.-Магнитогорск, № 4, с. 24-33.
- Кошеленко Г., Гаибов В. 2013**, Аршак I и его монетный чекан, см. Monumentum Gregorianum: сборник научных статей памяти

- академика Григория Максимовича Бонгард-Левина, отв. ред. А. И. Иванчик, Москва, с. 327-347.
- Попов А. 2008**, Греко-бактрийское царство, С.-Петербург, 122 с.
- Раевский Д. 1977**, К вопросу об обосновании царской власти в Парфии (“Парфянский лучник” и его семантика), Средняя Азия в древности и средневековье, Б.Г. Гафуров, Б.А. Литвинский (ред.). Москва, с. 81-86.
- Тацит К. 2001**, История, Перевод с латинского и комментарии Г. С. Кнабе, Москва, 400 с.
- Чунакова О. 2004**, Пехлевийский словарь зороастрийских терминов, мифических персонажей и мифологических символов, Москва, 286 с.
- Abgarians M., Sellwood D. 1971**, A Hoard of Early Parthian Drachms, *Numismatic Chronicle* 7, Vol. 11. pp. 103-119.
- Appianus 1962**, *Historia Romana* / Ed. P. Viereck, A. Roos; cor. E. Gabba. Leipzig, Vol. I, 545 S.
- Arrian 1976**, *Anabasis Alexandri. Indika* / with an English translation by P.A. Brunt. Cambridge (Mass.), London, Vol. I, 547 p.
- Arrian 1983**, *Anabasis Alexandri. Indika* / with an English translation by P.A. Brunt. Cambridge (Mass.), London, Vol. II, 549 P.
- Assar G. 2004**, Genealogy and Coinage of the Early Parthian Rulers. I., *Parthica*, 6, Pisa-Roma, pp. 69-93.
- Assar G. 2005**, Genealogy and Coinage of the Early Parthian Rulers. II. A Revised Stemma, *Parthica*, 7, Pisa-Roma, pp. 29-63.
- Assar G. 2006a**, A Revised Parthian Chronology of the Period 165-91 BC, *Electrum*, vol. 11, Kraków, pp. 87-158.
- Assar G. 2006b**, Revised Parthian Chronology of the Period of 91-55 BC, *Parthica* 8, Pisa-Roma, pp. 55-104.
- Assar G. Bagloo M. 2006**, An Early Parthian “Victory” Coin, *Parthica* 8, Pisa-Roma, pp. 25-35.
- Bopearachchi O. 1997**, Našten, a hitherto unknown Iranian ruler in India. *Studies in Silk Road Coins and Culture. Papers in honour of Professor Ikuo Hirayama on his 65th birthday*. K. Tanabe, J. Cribb, H. Wang (eds.). Kamakura, pp. 67-73.
- CNG Auction 69, 2005**, Inc. Lancaster, PA. Mail Bid Sale, June 8, 89 p.
- Corny & Mosch Giessner Munzhandlung, 2010**, Auction 185, 8. März, 98 P.

- Curtis V. 2007**, Religious Iconography of Ancient Iranian Coins, in: J. Cribb/G. Herrmann (Hg.) After Alexander. Central Asia before Alexander. Proceedings of the British Academy 133, Oxford/New York, pp. 413-434.
- Dąbrowa Ed. 2009**, The Political Propaganda of the First Arsacids and its Targets (From Arsaces I to Mithradates II), *Parthica* 10, pp. 25-31.
- Diodorus of Sicily** / Library of History, with an English translation by F. Walton. Cambridge (Mass.), London, 1999. Vol. XI (books XXI–XXXII), 465 p.
- Dion Cassius 1955**, Roman History, With an English translation by Earnest Cary, on the basis of the edition of Herbert Baldwin Foster, V. IX, London-Cambridge-Massachusetts, 572 p.
- Downey S. 1986**, Art in Iran IV. Parthian Art, *Enciclopedia Iranica*, December 15.
- Erickson K. 2009**, Early Seleucides, Their Gods and Their Coins. Submitted by Kyle Glenn Erickson, to the University of Exeter as a thesis for the degree of Doctor of Philosophy in Classics and Ancient History, Vol. 1, 337 p.
<https://ore.exeter.ac.uk/repository/bitstream/handle/10036/95348/EricksonKG.pdf>
- Erickson K., Wright N. 2011**, The "Royal Archer" and Apollo in the East: Greco-Persian Iconography in the Seleucid Empire, In: Proceedings of the XIVth International Numismatic Congress, Glasgow, 2009, ed. by N. Holmes, Glasgow, pp. 163-168.
- Fowler R. 2005**, Most Fortunate Roots: Tradition and Legitimacy in Parthian Royal Ideology. In: *Imaginary Kings: Royal Images in the Ancient Near East, Greece and Rome*, Ed. by Oliver Hakster and Richard Fowler, München, pp. 125-156.
- Gariboldi A. 2004**, Royal Ideological Patterns between Seleucid and Parthian Coins. The Case of Theopator, Published in *Melammu Symposia* 5, Stuttgart, pp. 366-384.
- Gaslain J. 2005**, Le bas-relief d'Arsace Ier ou la représentation du nomade-roi, in *Bulletin of Parthian and Mixed Oriental Studies*, I, pp. 9-30.
- Gaslain J. 2009**, A propos d' Arsace Ier, *Electrum* 15, Kraków, pp. 27-39.
- Ira & Larry Goldberg Auctioneers 89** (5-7 January 2016)
http://www.goldbergcoins.com/content/?page_id=3145

- Isidoros 2013:** Parthian Stations by Isidore of Charax. An Account of the overland trade Route between the Levant and India in the first Century B. C. The Greek Text, with a Translation and Commentary by W.H. Schoff. Chicago, 54 p.
- Justinus 1886,** *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi* / Ed. F. Rühl. Lipsiae, 315 P.
- Kawami T. 1987:** Monumental Art of the Parthian Period in Iran, *Acta Iranica*, 26, Leiden. 272 P
- Mørkholm O. 1991,** Early Hellenistic Coinage: From the Accession of Alexander to the Peace of Apamea (336-188 B.C.). Cambridge, 273 p.
- Newell E. 1978,** Coinage of the Eastern Seleucid Mints from Seleucus I to Antiochus III, with a Summary of Recent Scholarship, Additions and Corrections by Otto Mørkholm, New York, 307 P.
- Olbrycht M. 2011,** *Titulatura Pierwszych Arsakidow i Jej Polityczno-Religijne Knotacje*” in *Gniezno European Studies Monograph Series*, Vol. IV. The World of Antiquity, its Polish Researchers and the Cult of the Ruler, pod redakcją Leszka Mrozewicza i Katarzyny Balbuzy, Poznań, s. 229-241.
- Olbrycht M. 2015,** Parthian Cities and Strongholds in Turkmenistan, *International Journal of Eurasian Studies*, Vol. II, 2015, pp.117-125.
- Peck E. 1993,** Crown ii. From the Seleucids to the Islamic Conquest, *Enciclopedia Iranica*, Vol. VI, Fasc. 4, pp. 408-418.
- Pliny 1989,** *Natural History* / With an English translation by H. Rackham. Cambridge (Mass.), London, V. II (libri III-VII), 672 p.
- Polybius 1893,** *Historiae* / Ed. L. Dindorf; retract. T. Büttner-Wobst. Leipzig, Vol. 3 (libri IX-XIX), 453 S.
- Porada E.1965:** *The Art of Ancient Iran: Pre-Islamic Culture*, New York, 279 p.
- Q. Curti Rufi** *historiarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt* / Rec. T. Vogel. Lipsiae, 1884, 308 p.
- Sachs Ch. 2003.** *Héraos // De l'Indus à l'Oxus. Archéologie de l'Asie Centrale* / O. Bopearachchi, C. Landes, Ch. Sachs (eds.). Lattes, 2003, p. 173.
- Sellwood D. 1980,** *An Introduction to the Coinage of Parthia*, 2nd edit., London, 322 P.
- Sellwood** 2nd Edition (1980) *Parthian Coin Types*
http://www.parthia.com/parthia_sellwood.htm

- Sellwood D. 1983**, Parthian Coins, in E. Yershater (ed.), Cambridge History of Iran, Vol. 3 (1), The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, Cambridge, pp. 279-280.
- Strabon 1988**, The Geography of Strabo / with an English translation by H.L. Jones. Cambridge (Mass.), London, Vol. V (books X-XII), 542 p.
- Strootman R. 2017**, Imperial Persianism: Seleucids, Arsakids and Fratarakā. Persianism in Antiquity, R. Strootman, M.J. Versluys (eds.). Stuttgart, pp. 177-200.
- Tity Livii 1999**, Ab Vrbe Condita / Ed. P.G. Walsh. Oxford, Vol. 6 (libri XXXVI-XL), 424 p.
- Triton Auction XX**, (10-11 January 2017),
https://issuu.com/cngcoins/docs/nomos2_catalogue_web

Արթուր Մելիքյան - *պ.գ.թ.*,
Վանաձորի պետական համալսարան,
Պատմաաշխարհագրական ֆակուլտետ,
arthurmelikyan@rambler.ru

THE ICONOGRAPHICAL COMPLEX OF THE S 7.2 TYPE DICHALKOUSES OF MITHRDATES I ARSACID

Keywords: Arsaces I, Arsaces II, drachma, Parthia, Antiochus III, Mithridates I, Hekatompylos.

The interesting models of early Parthian mint are the 7.2 type bronze Dichalkouses cuted by Mithradates I in Hekatompylos. On their reverse first time in Parthian official fine arts is represented the Greek goddess Nike with the symbols of victory and investiture. Our examination shows that the 7.2 type bronze Dichalkouses are cuted in 162 B.C. after the victory of Mithradates I against the king of Greece-Bactrian Kingdom Eucratides I before his acceptance of the royal title. His issue had clear preaching (moralizing) aims that are to prepare the favorable public opinion among the Greek and Hellenized inhabitation towards that event. Meanwhile the examination of their iconogra-

phy helps to make some adjustments in such problems as the improvements of the Parthian Empire's treatment towards the Greek and Hellenistic inhabitation and also in the reasons and chronology of the hellenization of the official art of Arshakids.

Arthur Melikyan - PhD,
Vanadzor State University,
The faculty of History and Geography, arthurmeli-
an@rambler.ru.

Նկ. 1, Միհրդատ I-ի S 7.2 երկբաղբուսը

Նկ. 2 Միհրդատ I-ի S 7.1 արծաթե դրահման

Նկ. 3 Միհրդատ I-ի S 8.2 քաղբուսը